

In het *Nawoord*, dat bijzonder kort is, stelt Van der Borg de vraag naar mogelijke positieve veranderingen. Hij wijst op enkele fricties in het systeem die veranderingsdruk kunnen veroorzaken. Op *microniveau* gaat de voortdurende nadruk op individualisering bijvoorbeeld gepaard met een appel op gemeenschappelijke verantwoordelijkheid. De strategie van volledige tewerkstelling wringt met de stimulans tot mantelzorg en vrijwilligerswerk. Op *bestuurlijk* niveau ontstaan spanningen en conflicten doordat de centrale overheid verantwoordelijkheden naar de gemeenten doorschuift en tegelijk bespaart. Die gemeenten worden dan ook nog geconfronteerd met (delen van) hun bevolking die uit eigenbelang, angst of racistische motieven negatief reageert. Op *macroniveau* tenslotte wordt de positie van het kapitaal onder druk gezet. De auteur vermeldt de kritiek vanwege de OESO op de belastingontwijking door multinationals. De VS proberen greep te krijgen op de enorme geldstromen die met belastingontduiking gepaard gaan. Het *World Economic Forum* bestempelt de groeiende ongelijkheid als een bedreiging voor de wereldeconomie. Doordat grote delen van de bevolking koopkracht missen, gaan veel afzetmarkten verloren. Zullen die fricties en regelrechte contradicties leiden tot meer rechtvaardige economische, sociale en politieke verhoudingen? Het boek eindigt op deze open vraag.

Rob DEVOS (Leuven)

EDMUND BURKE

Andreas Kinneging, Paul de Hert en Maarten Colette (red.), *Burke*, Brussel, Academic & Scientific Publishers, 2017, 300 p., ISBN 9789057186240, 29.95€

Recent is een nieuw boek over Edmund Burke (1730-1797) verschenen. Het is een vervolg in de serie van *De Debatten*. Een twaalfstal auteurs (onder wie de Vlaamse politicus en Antwerpse burgemeester Bart De Wever) bespreekt zijn leven en denken. Wie is Burke eigenlijk? Andreas Kinneging geeft aan het begin van het boek alvast een samenvatting: “Burke is, kortom, géén politiek filosoof. (...) Hij is politicus, redenaar, orator met filosofische belangstelling” (p. 21).

Gegeven deze omschrijving is het opvallend dat het boek toch start met een aantal bijdragen die gaan over Burke als denker. Wellicht was het beter geweest om te beginnen met de tamelijk biografische bijdrage van Coen Brummer over Burke als politicus. Burke maakte deel uit van de *Rockingham Whigs*, een politieke partij

avant la lettre (p. 171). Telkens zocht Burke een balans tussen zijn principes en het concrete landsbestuur (p. 178-179). Deze principes zijn ook vandaag nog relevant. Brummer noemt er vier: (1) politiek gaat om principes, niet om abstracties; (2) de politiek moet verandering temporiseren en sturen, niet forceren; (3) de politiek moet het volk representeren en tegelijk aristocratisch zijn; en (4) er moeten meer verwachtingen zijn van de samenleving dan van de staat (p. 180-181).

Een belangrijk moment in de politieke carrière van Burke was het verschijnen van zijn *Reflections on the Revolution in France* (1790). Dit boek zorgt voor een breuk tussen Burke en de prominente *Whig*-politicus Charles Fox, maar zet tevens de conservatieve toon als een klarenstoot tegen het nieuwe denken van de Franse Revolutie. Kinneking nuanceert dit beeld van Burke als vader van het conservatisme. Eigenlijk zijn er twee ‘Burken’ die zich slecht tot elkaar verhouden: “De eerste Burke behoort tot de school van Hume en Smith en dus tot de (gematigde) Verlichting. Deze visie op mens en wereld is anti-essentialistisch en historisch oftewel relativistisch. (...) De tweede Burke daarentegen staat met twee benen in de eeuwenoude Europese antiek-christelijke denktraditie. (...) Deze visie is essentialistisch.” (p. 32-33).

Bart Jan Spruyt verbindt beide ‘Burken’ aan het woordpaar *spirit of religion* en *spirit of the gentleman* en aan de discussie over Burke in negentiende-eeuws Nederland. “Wie mochten zich op Burke beroepen? Liberalen als Robert Fruin en C.W. Opzoomer claimden hem, maar dat deden ook antirevolutionaire politici als Groen van Prinsterer en Abraham Kuyper.” (p. 186) Spruyt beschrijft hoe Groen gelijk kreeg van de liberaal Heemskerk, terwijl Opzoomer geprezen werd door Groens geestverwant Isaïc Capadose. Huizinga heeft later geprobeerd deze tweespalt nog te overbruggen. Hij wenste “dat het behoudende en vooruitstrevende element in de politiek, (...), de *spirit of religion* en de *spirit of the gentleman*, (...), gezamenlijk de strijd met het radicale element, van links of rechts, zou aanbinden.” (p. 210) Huizinga was te laat. Het woord conservatief was in Nederland (en volgens De Wever ook in België) een scheldwoord geworden (p. 9, 210).

Burke was vooreerst politicus. Toch is hij ook relevant buiten het politieke discours. Zo heeft hij een plaats verkregen in het rechtsfilosofisch denken over grondrechten. Matthias Storme beschouwt Burke als exponent van een traditie die terugvoert op de Franse ‘monarchomachen’ en op Edward Coke’s “*artificial reason of the law which requires a lot of experience and study*” (p. 46, 55-57). Burke fundeert rechten en plichten met de collectieve rede “die zijn neerslag heeft gevonden in de gewoonte, de *custom*, en in de rechtspraak als interpretatie van die *custom*” (p. 44, 46). De *artificial reason* heeft een ambivalente houding tot het

natuurrecht. Natuurlijke rechten verschijnen niet in abstracte helderheid aan de individuele rede, maar worden door de collectieve erfenis der eeuwen steeds verder onthuld (p. 53). Een voorbeeld van Burkes directe invloed op het juridische denken vinden we, aldus Storme, bij Friedrich Carl von Savigny en de historische school in Duitsland. Zowel de romanistische als germanistische vleugel zien het recht als een organisch gegroeid geheel en verzetten zich tegen de idee dat het recht door een wetgever wordt gemaakt (p. 59-60).

De nalatenschap van Burke kan ook buiten Duitsland worden gezocht. Allereerst op Britse bodem: Paul de Hert plaatst Burke in wat Joseph Raz omschrijft als het *common law*-model van de rechtsstaat (p. 72). Vervolgens ook op Belgisch grondgebied: De Belgische Grondwet van 1831 bevat geen verwijzing naar het principe van de individuele vrijheid of enig ander abstract beginsel (p. 74). Ten slotte lijkt ook “ons gehele Europese rechtsdenken diepgaand doordrenkt van Burkeaanse reflexen”, bijvoorbeeld waar het belangenafwegingen bij mensenrechtenvraagstukken betreft (p. 77, 85). Deze reflexen zijn vanuit een modern liberaal rechtsdenken niet zonder meer acceptabel: ze voegen zich te langzaam naar de snel veranderende samenleving, ze keren zich onvoldoende tegen potentieel machtsmisbruik en ze vormen een onvoldoende waarborg van de vrijheid (p. 78-81).

Naast de reeds besproken bijdragen bevat het boek twee hoofdstukken (waarvan één reeds eerder in het Engels werd gepubliceerd) naar aanleiding van Burkes *Philosophical Enquiry into the Origins of the Sublime and the Beautiful* (1757). Ook bevat het boek een intermezzo waarin Burke verbonden wordt aan drie andere denkers: Hobbes, Rousseau en Tocqueville. Van deze drie bijdragen is die van Maarten Colette zonder twijfel het meest opzienbarend. In verhullend fraaie taal wijkt hij behoorlijk af van de *mainstream* Rousseau-interpretatie. Hij beoogt namelijk “aannemelijk te maken dat Rousseau bij nader toezien geen denker van het sociaal contract is, en dat de natuurstaat niet datgene is wat Burkes overijde geraaskal ten overstaan van Rousseau rechtvaardigt”. (p. 111)

Wie het boek van begin tot eind leest wordt enerzijds verrast door het enorme aantal aanknopingspunten dat iemand wiens inhoudelijke rijkdom niet “te vergelijken [is] met de echte maatgevende werken” niettemin weet te bieden (p. 20). Anderzijds ontcom je, zeker in de eerste 160 pagina’s, niet aan de indruk dat het boek een soort koe met meerdere magen is: het burkeaanse traditionalisme, gelardeerd met het eindeloos gerepeteerde citaat over het dwaze individu en de wijze mensheid, wordt tot vervelens toe opgerispt, herkauwd en weer ingeslikt. Wellicht leed Burke inderdaad aan inhoudelijke armoede?

De redactie en uitgever (ASP) van het boek hadden in elk geval meer kunnen doen

om die mogelijke armoede te verhullen. De bijdragen zijn niet heel goed op elkaar afgestemd. Daarvan getuigt niet alleen de ergerlijk grote overlap tussen bijdragen, maar ook het feit dat Burke eens in het Engels en dan in Nederlandse vertaling wordt geciteerd. Desalniettemin ben ik eigenlijk allang blij dat er telkens weer een uitgever gevonden wordt om de reeks van *De Debatten* ook in boekvorm voort te zetten.

Marinus IN 'T VELD (Brussel)